

İNSAN VE TOPLUM BİLİMLERİ
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
Cilt: 6, Sayı: 2, 2017
Sayfa: 1049-1069

Received/Geliş: Accepted/Kabul:
[22-05-2017] – [28-05-2017]

Rabbâni Yahudiliğin Temellerini Oluşturan Hillel ve Şammay'ın Hayatı ve Ekolleri

Ömer Faruk ARAZ

Dr. MEB

Teacher Ministry of Education

ustadomer@gmail.com

Öz

Mabet yüzyıllar boyunca Yahudiliğin en temel unsuru olagelmıştır. Ancak M.S. 70 yılında II. Mabet' in Titus tarafından yıkılması sonrasında, Mabet eksenli dini yaklaşım ve uygulamalar ortadan kalkmış ve Yahudi Kutsal Kitabı ile yorumları Yahudiliğin merkezine oturmuştur. Rabbâni Yahudilik olarak ifade edilen bu dini anlayışın temelini Tanah ve yorumu oluşturmaktadır. Hillel ve Şammay bu geçiş döneminde yaşamışlardır. Her ikisi de hayatları ve sonrasında kurucusu oldukları ekolleri vasıtasıyla Rabbâni Yahudiliğin ortaya çıkışı ve gelişimine etki etmişlerdir. Kurucularının karakterlerinden izler taşıyan bu ekoller sosyolojik zeminleri, eğitim anlayışları, dini uygulamalar konusundaki tutumları başta olmak üzere pek çok açıdan birbirinden farklılık göstermektedir. Bu makalede Hillel ve Şammay'ın hayatları, ekollerinin temel özellikleri ve görüşlerini açıklayarak Rabbâni Yahudiliğin ortaya çıktığı dönemin dini yapılarının daha iyi anlaşılması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hillel, Şammay, Beyt Hillel, Beyt Şammay, Rabbâni Yahudilik

The Life and Schools of Hillel and Shammai, the Founders of Rabbinic Judaism

Abstract

The Temple has been the most basic element of Judaism for centuries. But after the destruction of the Second Temple at A.D. 70 by Titus, Temple-oriented religious approaches and practices have ceased to exist, and Tanah and its interpretations are at the center of Judaism. Tanah and its interpretation constitute the basis of this religious understanding expressed as the Rabbinic Judaism. Hillel and Shammai lived in this transition period. Both have had a significant impact on the emergence and development of Rabbinic Judaism through their lives and the schools which Hillel and Shammai were founders of these schools. These schools, which bear traces of the characters of their founders, differ from each other in many respects, especially their sociological grounds, educational approaches, attitudes towards religious practices. In this article, intended to better understanding of the religious structures of the time when Rabbinic Judaism emerged, by explaining the lifes of Hillel and Shammai and the basic features and opinions their schools.

Keywords: Hillel, Shammai, Beit Hillel, Beit Shammai, Rabbinic Judaism

Giriş:

Yahudilik ve Yahudiler için miladi 70 yılında II. Mabet'in Titus tarafından tahribi oldukça önemli sonuçlar doğurmuştur. Yüzyıllar boyunca Yahudiliğin merkezinde yer almış olan Mabet'in ortadan kalkmış olması kurban başta olmak üzere mabede bağlı yapılan ibadetlerin icrasını imkânsız hale getirmiş; yaşananlara bağlı olarak Roma idaresi altında Yahudilerin yaşam şartlarının her geçen gün zorlaşması, o devre kadar şifahi olarak aktarılan tüm geleneğin aynı yolla naklini de son derece kötü etkilemiş, bu konuda farklı bir yaklaşımı ve teşebbüsü gerekli kılmıştır.

Bütün bu şartlar altında Mabet yerine Tora'nın merkeze alındığı, uzun yıllar boyunca şifahi halde bulunan yorum, gelenek ve rivayetlerin yazılı hale getirildiği Rabbâni Yahudiliğin¹ temellerinin atıldığı bu geçiş dönemine etki eden en önemli iki isim Hillel ve Şamma ile onların adıyla anılan ekolleridir. Bu iki rabbi hem kendi çalışmaları hem de takipçileri yoluyla Rabbâni Yahudiliğin gelişiminde uzun yıllar boyunca son derece etkili olmuşlardır. Bu sebeple onların hayatları ve ekollerinin genel yaklaşımlarını bilmek Rabbâni Yahudiliğin oluşum ve gelişim sürecini daha doğru bir şekilde anlamayı sağlayacaktır.

1- Hillel ve Şamma Ekolleri:

a- Hillel'in Hayatı:

Rabbâni Yahudiliğin kurucusu olarak kabul edilen² Hillel, M.Ö. 1.yy'ın sonları ile M.S. 1.yy'ın ilk yarısında Kudüs'te Kral Herod zamanında yaşamış³ bir Yahudi hukuku (Yasa) uzmanı olup aynı zamanda kendisinden sonra adını taşıyan ekolün de kurucusudur. Tannaim döneminin⁴ manevi ve

¹ Rabbâni Yahudilik kısaca, II. Mabet'in ortadan kalkmasına bağlı olarak Yahudi Kutsal Kitabı ve yorumunun merkeze alındığı, dini hayat ve uygulamaların buna göre yeniden biçimlendirildiği, miladi 1.yy'dan başlayarak etkisi bir şekilde günümüze kadar devam eden Yahudi dini anlayışını ifade etmektedir. Rabbâni Yahudilik ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Lawrence H. Schiffmann, *Understanding Second Temple and Rabbinic Judaism*, (New Jersey: Ktav Publishing House, 2003); Jacob Neusner, *Understanding Rabbinic Judaism*, (New York: Ktav Publishing House, 1974); Jacob Neusner, *Social Teaching of Rabbinic Judaism*, (Leiden: Brill, 2001), c.I-II; Gabriele Boccaccini, *Roots of Rabbinic Judaism*, (Cambridge: William B. Eerdmans Pub. Comp.,2002); Alexander Guttman, *Rabbinic Judaism in the Making*, (Detroit: Wayne State Univ. Press, 1970); Jacob Neusner, *The Four Stages of Rabbinic Judaism*, (London and New York: Routledge, 2002).

² Armand Kaminka, "Hillel's Life and Work", *The Jewish Quarterly Review (JQR)*, New Series, v.30, no.2 (Oct., 1939), s.107-108.

³ Hillel'in doğum ve ölüm tarihleri tam olarak belli değildir. Yapılan bütün tarihlendirmeler belli karineler ışığında yaklaşık bir tahmini ifade etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yitzhak Buxbaum, *The Life and Teachings of Hillel*, (New York: Rowman & Littlefield Publishers, 1992), s.9, 302.

⁴ Tannaim dönemi genel olarak Miladi ilk yıllardan başlayarak 220 yılı civarında *Mişna*'nın tedvini ile tamamlandığı kabul edilen, Yahudiliğin şifahi kültürünün yazıya geçirilmeye başlandığı döneme verilen isimdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Daniel Sperber, "Tannaim"

fikrî hareketinin kurucularından birisi olarak kabul edilen Hillel'in kurmuş olduğu ekol yaklaşık 400 yıl boyunca Filistin Yahudiliğinin liderliğini yapmıştır.⁵

Hillel'in doğum yeri itibarıyla Bâbil'li olduğu kabul edilmektedir. Lakabı "Yaşlı" anlamına gelen İbranice "ha-Zaken"dir.⁶ Aile kökeni ile ilgili hiçbir şey kesin olarak bilinmediği gibi babasının adı da hiçbir kaynaktan geçmemektedir. Bazı kaynaklarda ailesinin anne tarafından Davut soyundan geldiği⁷ ve cesur bir aile oldukları ile ilgili rivayetler vardır.⁸ Hillel'in kardeşi Şebna'nın bir tüccar olduğuna dair rivayet dışında bu çalışmalarda ailenin diğer fertleri ile ilgili bilgi bulunmamaktadır.⁹ Ancak mevcut bilgilerin de tarihselliği sorgulanmaktadır.¹⁰

Hillel'in hayatı ve özellikle karakteri ile ilgili rivayetlere eleştirel bir gözle bakıldığında pek çok hayali unsurla karşılaşılabilir. Bu rivayetlerin genellikle onun üstün bir insan olarak sunulması çabasına matuf olarak ortaya çıktığı düşünülebilir. Bu sebeple onun hayatıyla ilgili klasik kaynaklarda yer alan bilgilerin çoğu tartışmalı addedilmiştir.

Hillel'in hayatı ile ilgili mevcut rabbâni kaynaklarda yer aldığını ifade ettiğimiz efsanevi bilgiler arasında en meşhur örneklerden birisi Tannaitik bir midraş olan *Tesniye Sifresi*'nde¹¹ yer alan şu bilgilerdir:

"Musa 120 yıl yaşamıştı. Hillel öldüğünde Musa gibi 120 yaşında ölen dört kişiden birisi idi. Bu dört kişi Musa, Hillel, R. Yohanan ben Zakkay ve R. Akiva idi. Musa 40 yıl Mısır'da, 40 yıl Medyen'de yaşayıp son 40 yıl da da İsrail'i yönetti. Yaşlı Hillel de Bâbil'den 40 yaşında geldi, rabbilerin rahle-i tedrisinde 40 yıl çalıştı, İsrail'e 40 yıl liderlik etti. R. Yohanan ben Zakkay 40 yıl -çalıştığı- işiyle iştiğal etti, 40 yıl eğitim gördü, 40 yıl İsrail'e liderlik etti. R. Akiva Tora

Encyclopaedia Judaica (EJ), c.XIX, s.505; Jacob Z. Lauterbach, "Tannaim and Amoraim", *The Jewish Encyclopaedia (JE)*, c.XII, s.49; Ömer Faruk Araz, *Yahudilikte Midraşik Literatürün Tarihsel Gelişimi*, (Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2016), s.106-110.

⁵ Wilhelm Bacher, "Hillel", *JE*, c.VI, s.397.

⁶ Nahum N. Glatzer, *Hillel the Elder: The Emergence of Classical Judaism*, (New York: Schocken Books, 1956), s.24-25; Bacher, "Hillel", s.397.

⁷ *Kudüs Talmudu*, Taanit 4:2'de Kudüs'te bir soyağacı rulosu bulunduğu ve bu ruloda Hillel'in Davut soyundan geldiğinin yazılı olduğu ifadesi yer almaktadır. Ayrıca bkz. *Midraş Rabbah*, (ed.) H. Friedman, Maurice Simon, (London: Soncino Press, 1939), c.II, Genesis: 98:8, s.956.

⁸ Judah Goldin, "Hillel the Elder", *The Journal of Religion*, vol.26, no.4 (Oct., 1946), s.263; Ayrıca bk. H.L. Strack, G. Stemberger, *Introduction to the Talmud and Midraş*, (çev.) Marcus Bockmuehl, (Edinburg: T & T Clark, 1991), s.71.

⁹ *Babil Talmudu*, Sotah 21a; Glatzer, s.24-25; Ayrıca bk. Bacher, "Hillel", s.397; Hillel'in kardeşi ile ilişkisi, onun kendisini Tora çalışmaya adanmış olan Hillel'e yardım etme isteği ve Hillel'in bunu reddetmesi ve gerekçeleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Buxbaum, s.12-15.

¹⁰ Kaminka, s.109; Ayrıca bk. S. Krauss, "Babylonia", *JE*, c.II, s.408 (Burada Bâbillilerin Yahudilik için oynadığı önemli rollere yönelik rivayetler yer almaktadır.)

¹¹ *Tesniye Sifresi* ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Araz, *Yahudilikte Midraşik Literatürün Tarihsel Gelişimi*, s.215-218.

öğrenmeye 40 yaşında başladı, 40 yıl eğitim gördü, 40 yıl da İsrail'e liderlik etti."¹²

Kanaatimizce midraştaki bu anlatım, zikredilen üç rabbâni kahraman ile onların Tanah'taki modeli olarak görülen Musa arasında bir bağlantı kurmayı ve böylece onların Yahudi toplumu tarafından üstünlüklerinin kabulünü amaçlamaktadır.¹³

Genel olarak Hillel'in Filistin'e Bâbil'den geldiği kabul edilse bile bu konuda farklı görüşler de bulunmaktadır. Hillel'in Kudüs'e İskenderiye'den geldiğini düşünen araştırmacılar buna örnektir. Bu görüşe göre Hillel'in İskenderiye'den gelmiş olduğunu kabul etmek onun "Bâbil'li" olarak tanımlanması ile de çelişmez. Çünkü Talmud'da *Mişna*'dan alıntı yapılan bazı rivayetlerde Bâbil'li olduğu ifade edilen kişilerin bir kısmının aslında İskenderiyeli olduğu ifade edilir. Ayrıca Pers Krallığının Hindistan'dan Habeşistan'a (Etiyopya) kadar uzandığı zamanlarda tüm bu coğrafyanın Babilonya olarak ifade edilmesi bu iddiayı desteklemektedir.¹⁴ Bu araştırmacılar görüşlerini desteklemek için ayrıca rabbâni kaynaklardan çeşitli kanıtlar da ileri sürerler. Nikâhla ilgili Talmud¹⁵ ve Tosefta'da zikredilen bir baraita¹⁶ ile Hillel'in biyografilerinde anlatılan cemaatin bir gün Eriha'da toplandığı sırada duyulan "...aranızda Kutsal Ruh'u (*Şehina/Sekîne*) almaya efendimiz Musa gibi layık birisi var..." sesi ile ilgili hikâyeye bunlara örnektir. Bu hikâyenin cereyan ettiği Eriha şehri Herod dönemi öncesinde İskenderiye hâkimiyeti altındadır. Hillel'in muhtemelen Gabinius (M.Ö. 1.yy) tarafından bu bölgede kurulan yerel bir Sanhedrin'in üyesi olduğu ve daha sonra Kudüs'e geldiği ifade edilir. Ayrıca Sadukîlerin yönetiminde olduğu dönemde Yahudi bilginlerinin Mısır'daki yaşamının Filistin'dekinden daha güvenli olması sebebiyle Hillel ve Şamma'yın hocaları olarak kabul edilen Şemayya ve Avtalyon'un ilk dönemlerde İskenderiye'de bulduklarını kabul edenler de vardır.¹⁷

Hillel'in efsanevi imajının büyük Yunan filozofu Sokrates ya da bir Stoa filozofu ile benzeşmesi bu bağlamda önemlidir. Hillel şayet zikredilen

¹² *Sifre A Tannaitic Commentary on the Book of Deuteronomy*, (çev.) Reuven Hammer, (New York: Yale Un. Press, 1986), s.382 (Piska 357). Hillel'in hayatının (Hz) Musa'nın hayatı ile paralel anlatımı için ayrıca bakınız. Bacher, "Hillel", s.397,399; Ayrıca bk. Goldin, s.263; Kaminka, s.112.

¹³ Stephen G. Wald, "Hillel", *Encyclopaedia Judaica (EJ)* (*Encyclopaedia Hebraica'dan*), c.XIX, s.108.

¹⁴ Kaminka, s.110-111.

¹⁵ *Babil Talmudu*, Baba Metzî'a 104a: "הלל הזקן היה דורש לשון הדין דתניא אנשי אלכסנדריא היו מקדשין את 'גשיותיהם'".

¹⁶ *Tosefta*, Ketuvot 4/9: "דרש הלל הזקן לשון הדין כשהיו בני אלכסנדריא מקדשין נשים אחד בא וחוטפה מן השוק".

¹⁷ Kaminka, s.111; O dönemde Filistin'deki rabbilerin Mısır ve İskenderiye ile çok boyutlu iletişimleri olduğu rivayet edilir. Tanah'ta yer alan bilgilere ilaveten rabbâni metinlerde İskenderiye'den gelen hocalardan bahsedilmekte; Mısır'dan Filistin'e çeşitli seyahat ve ziyaretler yapılmakta; İki bölge arasında geniş ticari faaliyetler gerçekleşmekte; Filistin'de pek çok Mısır üretimi mal ve eser yer almakta; ayrıca Mısır ile ilgili Roma ve Bizans mal ve eserleri Filistin'de yer almaktaydı. Ayrıntılı bilgi için bk. Rivka Ulmer, *Egyptian Cultural Icons in Midrash*, (Berlin: Walter de Gruyter, 2009), s.4-5.

filozoflarla benzeştiği düşünülen görüşlerini bu felsefi geleneklerden öğrenmişse bu durum onun adı geçen filozofların okullarına – belki de İskenderiye’de – devam etmiş olabileceğini gösterebilir. Ayrıca Hillel’in ahlaki ilkelerinin pek çoğu Grek ve Roma filozoflarının ilkeleri ile uyumludur. Özellikle Avot 2/4’te ona izafe edilen pek çok özdeyiş Seneca, Solon, Hesiod gibi düşünürlerin sözleri ile oldukça benzerdir.¹⁸ Ancak bazı kaynaklar Hillel’in bu özdeyişlerinden bir kısmının muhtemelen Bâbil sürgününün başlarında yazılan ve IV. Ezra diye bilinen apokrif kitaptan alındığını ifade etmişlerdir.¹⁹

İster İskenderiye’den ister Bâbil’den olsun, Hillel Filistin’e geldiğinde burası yoğun politik mücadelelerin cereyan ettiği bir ülkeydi. Politikacılar halkın beklentilerine, diline ve ihtiyaçlarına uzak davranarak doğrudan kendilerinin yakın (veya iletişimde) olduğu yabancı kültürleri teşvik ediyorlardı. Ayrıca uzun süren savaşlar ve isyanlar ile Roma İmparatorluğu’nun aldığı vergiler sebebiyle halk gitgide yoksullaşmıştı. İlâveten o dönemde Filistin’de pek çok dini grup ve cemaat hem birbiriyle mücadele ediyor hem de aktif olarak faaliyetlerini icra ediyorlardı. Bunların arasında en etkili olanı Ferisîler olup bunlar toplumla iyi iletişim içerisindeydi.²⁰ Ferisî liderler Tora’yı ve kutsal metinleri değişen durumlara, şartlara göre yeniden yorumlayarak bunların zamanın ruhuna uygun olarak daha iyi anlaşılmasını ve böylece kendi çağdaşlarını daha önceki nebilere istediği ahlaki yüceliğe yükseltebileceklerini iddia ediyorlardı. Kutsal metinlerin yorumu konusunda çok daha tutucu olan muasırları Sadukîler’in aksine, Ferisîler’e göre muhtevanın daima zamana uygun kalması için her çağda kutsal metinleri incelemek, araştırmak ve yeniden yorumlamak gerekiyordu.²¹

Hillel’in Filistin’e gelme sebebi onun yaşadığı devirde hem Yahudiliğin anlaşılması ve hem de dini bilgi açısından ilerlemesi için zorunlu olan eğitim düzeyine Filistin’de ulaşmasının mümkün olabileceğini düşünmesiydi.

Hillel, boş zaman bulacağı bir vakte kadar Tora çalışmayı erteleyen kişinin istediği vakti hiçbir zaman bulamayabileceğini, eğitim için hiçbir mazeret bulunmaması gerektiğini düşünüyordu. Filistin’e geldiğinde seyyar satıcılık yaparak kazancının bir kısmıyla geçimini sağladığı, geri kalanıyla akademiye girdiği rivayet edilir. Ancak onun hayatı ile ilgili bu rivayetlerin

¹⁸ Hillel’e ait özdeyişlerden örnek olarak şunları bıkredabiliriz: *Babil Talmudu*, Avot 2/4: “Kendini toplumdan ayırma. Ecelin gelinceye kadar kendini güvende görme. Arkadaşını onun konumunda olmadan yargılama. İnsanların anlayamayacağı şeyler söyleme. Boş zamanın olunca ilim tahsil edeceğim deme; belki hiç boş zaman bulamayacaksın!”.

¹⁹ Kaminka, s.116-119; Ayrıca bk. David Flusser, *Judaism of the Second Temple Period*, (Jerusalem: The Hebrew University Magnes Press, 2009), c.II, s.108-109; Bacher, “Hillel”, s.399; Stuart S. Miller, “Beit Hillel and Beit Shammai”, *Encyclopaedia of Religion (ER)*, c.VI, s.3981.

²⁰ Goldin, s.263-264.

²¹ Goldin, s.265-266.

Tora çalışmak için fakirliğin mazeret olmadığını göstermek gibi bir amaca matuf olabileceği de ifade edilmiştir.²²

Aynı gayeye yönelik olan bir başka rivayette Hillel'in insanları Tora'ya yönlendirmesi ile ilgili olarak bir gün Kudüs kapısında dikilirken işe giden insanları görünce onlara günde ne kadar kazanacaklarını sorduğunda 'bir dinar', ve 'iki dinar' diye cevaplar aldığını; bunun üzerine Hillel'in muhataplarına kazandıkları parayla ne yapacaklarını sorması üzerine 'ihtiyaçlarımızı karşılayacağız' şeklindeki cevaplarına Hillel'in "Gelip bu dünyayı da öteki dünyayı da kazanmanızı sağlayacak Tora'yı öğrenmek istemez misiniz? Her kim Tora'yı öğrenirse bu dünyayı da öteki dünyayı da kazanır." dediği rivayet edilmiştir.²³

Hillel'in karakter özellikleri ve ahlaki erdemi ile ilgili olarak geleneksel rabbâni literatürde pek çok rivayet yer almaktadır. Bu kaynaklardaki anlatımlarda genel olarak tevazuu, dindarlığı, sabrı, hoşgörüsü, çalışkanlığı, ilminin genişliği, her alanda bilgi sahibi olduğu, çok dil bildiği vb. özellikleri vurgulanarak Hillel şahsiyet özellikleri ve ilmi yönüyle örnek alınması gereken bir kişi olarak sunulmaktadır.²⁴

Hillel'in kendisine sorulan her türlü soruya ayırım yapmaksızın tahammül göstererek cevap verdiği, sabırlı bir kişi olduğu ifade edilmiştir. Hatta Şabat hazırlığı yaptığı sırada bir kişinin yanına gelerek Hillel'e 'Bâbil'lilerin başlarının neden çoğunlukla anormal olduğu, Palmira sakinlerinin niçin mahmur gözlü oldukları ve Afrikalıların neden genelde düztaban olduğu' gibi dini özellik arz etmeyen, hatta gereksiz görülebilecek sorular yönelttiğinde Hillel, Şabat hazırlığı gibi önemli bir meşguliyeti olsa da bu soruları sabırla dinleyerek cevaplamıştır. İlk soruya 'Bâbil'li ebelerin beceriksiz olduğunu', ikinci soruya 'Palmira sakinlerinin kumlu bir bölgede yaşadıklarını', üçüncü soruya da 'bunların nemli bir bölgede yaşadıklarını' söyleyerek cevap verir.²⁵

Hillel'in Filistin Yahudi cemaati içerisinde "Nasi"²⁶ olarak seçilerek Yahudi toplum içerisinde önemli bir konuma geldiğinin anlatıldığı rivayetlere gelenek içerisinde önem verilmiş ve temel kaynaklarda geniş bir şekilde ele alınmıştır. Şabat'a denk düşen Fısh günü ile ilgili Hillel'e Fısh kurbanının Şabat yasağını ihlal edip etmediğinin sorulması üzerine Hillel'in "Her yıl Şabat yasağını çiğneyen yalnızca bir tek fısh sunusu mu var? Her sene Şabat

²² Babil Talmudu, Yoma 35b; Ayrıca bk. Kaminka, s.108.

²³ Buxbaum, s.114-115; Bacher, "Hillel", s.399.

²⁴ Kaminka, s.115; Buxbaum, s.151-153.

²⁵ Kaminka, s.116.

²⁶ Nasi: Kökleri Kitab-ı Mukaddes dönemine kadar giden, bazen bir krala bazen kabile ya da geniş bir ailenin liderine işaret eden önemli insanlar için kullanılan bir unvandır. II. Mabet' in yıkılması sonrası Filistin Yahudi cemaatinin dini lideri için kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gerald Y. Blidstein- Isaac Levitats, "Nasi", EJ, c. 14, s.784-785.

yasağını çığneyen yüzlerce şey yok mu?” diyerek soruyu cevaplayıp²⁷ konuyla ilgili kendince bazı izahlar yaptıktan sonra son olarak “Şabat yasağını çığneyen fısh sunusu ile ilgili hocalarımdan bir rivayet aldım.” ifadeleriyle sözlerini tamamlar. Kısa bir tartışmanın ardından mevzu şu cümleyle neticelenir: “O gün Hillel ‘Nasi’ olarak atandı ve orada bulunanları Fısh kuralları hususunda eğitti.”²⁸

Bu rivayet ile ilgili olarak kaynaklarda “Hillel’e bu soruyu kimin ya da kimlerin sorduğu; Hillel’in bu halahayı işittiğini söylediği hocalarının kimler olduğu; Hillel’in aktardığı bu hükmün niçin orada bulunan diğerleri tarafından bilinmediği ya da hatırlanmadığı; Hillel’in niçin hocalarından almış olduğu rivayeti ilk olarak zikretmeyip önce kendi kanaatleri ve görüşleri doğrultusunda izahlar yapıp en sonunda böyle bir rivayeti hocalarından aldığını orada bulunanlara aktardığı” gibi çeşitli sorular sorulmuş ve bu sorulara cevaplar aranmıştır.²⁹

Bu sorulara verilen cevaplardan bazıları iki talmud rivayetinde yer almaktadır.³⁰ Bu rivayetlerde Hillel’in atanması öncesi Mabet’te Batera Yaşlıları önünde kendisine izafe edilen yedi hermenötik metodu kullanarak Fısh kurbanının Şabat yasağını çığnemediği ile ilgili yorumları yer alır. İlaveten Hillel’in hocalarının geleneksel Zugot³¹ listesinin son halkasında zikredilen Şemayya ve Avtalyon olduğu ifade edilir. Şemayya ve Avtalyon’un Mabet’te görevli olduğunun herkes tarafından bilinmesi

²⁷ *Tosefta*, Pesahim 4/11: “ פעם אחת חל י"ד להיות בשבת שאלו את הלל הזקן פסח מהו שידחה את השבת אמר להם וכי פסח אחד יש לנו בשנה שדוחה [את השבת] הרבה מג' מאות פסחים יש לנו [בשנה ודוחין] את השבת חברו עליו כל העזרה אמר להם תמיד קרבן צבור דוחה את השבת אף פסח קרבן צבור דוחה את השבת .”

²⁸ *Tosefta*, Pesahim 4/11, (Son Kısmı): “ביום מנו את הלל [נשיא והיה מורה] להם בהלכות הפסח”. Konuyla ilgili ayrıca bakınız. Glatzer, s.26-27; Bacher, “Hillel”, s.397; S. Zeitlin, “Hillel and the Hermeneutic Rules”, *JQR*, New Series, Vol.54, No.2 (Oct., 1963), s.162; George Foot Moore, *Judaism in the First Centuries of the Christian Era The Age of the Tannaim*, (USA: Harvard Un. Press, 1927), s.78-79; Ephraim E. Urbach, *The Sages Their Concepts and Beliefs*, (Jerusalem: Magnes Press, 1975), s.576-577.

²⁹ Wald, s.108-109.

³⁰ *Babil Talmudu*, Pesahim 66a: “ וההלל הבבלי שמו ששימש שני גדולי הדור שמעיה ואבטליון ויודע אם פסח דוחה את השבת אמרו יש כאן בבלי אחד והלל שמו ששימש את שמעיה ואבטליון יודע אם פסח .”

Kudüs Talmudu, Pesahim 6/1, 39a: “ דוחה את השבת אם לאו. איפשר שיש ממנו תוחלת .”

³¹ Kelime olarak “çift, ikili, ikişerli” anlamlarına gelen “Zugot”, yaklaşık olarak M.Ö. 170 yıllarından itibaren Sadık Şimon’un talebesi Soho’lu Antigonos’tan Şifahi Yasa ve rivayetleri alarak aktaran, yaklaşık 150 yıl boyunca birisi siyasi lider (nasi), diğeri cemaat mahkemesi başkanı (av bet din) olarak görev yapan, 5 grup din adamını ifade etmektedir. Bu dönemin genel özellikleri ve ekolleriyile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Lawrence H. Schiffmann, *From Text to Tradition: A History of Second Temple and Rabbinic Judaism*, (New Jersey: Ktav Publishing House Inc., 1991), s.182; Jacob Newman, *Halahik Sources: From the Beginning to the Ninth Century*, (Leiden: E.J. Brill, 1969), s. 14-15; Strack- Stemberger, s.70-71; Guttman, s.59-94; Jacob Z. Lauterbach, “Zugot”, *The Jewish Encyclopaedia*, c.12, s.698; Araz, *Yahudilikte Midraşik Literatürün Tarihsel Gelişimi*, s.100-106; (Zugot halkasında yer alanların çalışmaları, rivayetleri ve onlara izafe edilen rivayetlerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Jacob Neusner, *The Rabbinic Traditions About The Pharisees Before 70*, (Leiden: Brill, 1971), c.1, s.60-338.

gerektiğinden dolayı hikâye: “Bu halaha Batera Yaşlıları tarafından unutuldu” (זו הלכה נעלמה מזקני בתירה) ifadesiyle başlar. Hillel’in Şemayya ve Avtalyon tarafından eğitildiğini öğrendikten sonra Batera Yaşlıları ona yönelirler. Bu noktadan sonra Kudüs ve Bâbil Talmudları hikâyeyi iki farklı şekilde anlatır. *Kudüs Talmudu*’na göre Hillel kendi fikrini doğrulamak için kendince üç gerekçe ileri sürer, fakat Batera Yaşlıları bunları yeterli bulmaz. Ancak Hillel, Şemayya ve Avtalyon’dan bu hususta bir rivayet aldığını ifade edince Batera Yaşlıları onun görüşünü kabul ederek onu ‘Nasi’ olarak atarlar.³² *Bâbil Talmudu*’na göre ise Hillel’in kendi görüşünü ispatlamak için kutsal metinden bazı yorumlar yapması neticesinde Batera Yaşlıları onun görüşlerini kabul ederek onu ‘Nasi’ olarak tayin ederler.³³ Ancak hikâyenin zikrettiğimiz bu talmudik versiyonlarının olayların sadece tarihsel anlatımıyla yetinmediği, sonraki devirlerde bu rivayetlerle ilgili yapılan yorumları da ihtiva ettiği düşünülmektedir.³⁴

Geleneksel anlatımın yanında Hillel’in “Nasi” olarak atanması tartışmalarıyla ilgili farklı yaklaşımlar da bulunmaktadır. M.Ö. 30 yılında Nisan ayının 14’ünün Şabat’a denk gelmesi üzerine “Fısıh kurbanının Şabat yasağını ihlal edip etmeyeceği hususunda bazı rabbiler, Beney Batera (Batera Yaşlıları) ve Kohenler bazı sosyal gerekçelerle bu kurban takdimesinin yapılmaması görüşünde idiler. En başta o yıl takvimin hâlâ Şabat Yılı³⁵ ortasında olması sebebiyle insanların çoğu zor ekonomik şartları sert bir şekilde hissediyordu. Ayrıca bir önceki yıl hem Herod Araplara mağlup olmuş, hem de Filistin’de on binlerce insanın öldüğü ve çok sayıda sığırın telef olduğu büyük bir deprem felaketi meydana gelmişti. Bu sebeple fakir halkın yıl içerisinde çok fazla hayvan kurban edemeyeceğine bağlı olarak yılın geri kalan vakitlerinde kohanlerin kazanç sağladığı diğer kurbanların olumsuz etkileneceğine ilaveten kohanlerin Fısıh kurbanından hiçbir pay alamamaları sebebiyle kohanler muhtemelen bu Fısıh’ta pek çok sığırın kurban edilmesi taraftarı değillerdi. Ancak Hillel Fısıh kurbanını dindaşlarının Mabet ile ilişkilerini geliştirmek için güzel bir fırsat olarak görüyordu. Bu sebeple Fısıh kurbanının gerçekleşmesi için yoğun çaba

³² *Kudüs Talmudu*, Pesahim 6:1, 33a.

³³ *Babil Talmudu*, Pesahim 66a.

³⁴ Wald, s. 109; Ayrıca bk. Jacob Z. Lauterbach, *Midrash and Mishnah: A Study in the Early History of the Halakah*, (New York: The Bloch Publishing Company, 1916), s.82-83; Bu rivayetlerin geniş değerlendirmesi ile ilgili ayrıca bkz. Buxbaum, s.22-32.

³⁵ Şabat Yılı, Levililer Kitabı 25/4-6’da ifadesini bulan toprağın altı yıl çalıştırdıktan sonra dinlendirilmesi gereken yedinci yıla verilen isimdir. Buradaki ifade şöyledir: “Ama yedinci yıl toprak dinlenecek. O yıl Şabat Yılı olacak, Rab’be adanacak. Hasadın ardından süreni biçmeyecek, budanmamış asmanın üzümlerini toplamayacaksın. O yıl ülke için dinlenme yılı olacak. Şabat yılında ülke ne ürün verirse sizin için, köleleriniz, cariyeleriniz, yanınızda çalışan ücretliler ve aranızda yaşayan yabancılar için yiyecek olacak.”

göstermiş ve yukarıda zikredilen tartışmalar sonunda “Nasi” olarak atanmıştır.³⁶

Buradaki açıklamalardan Hillel’in cemaat içerisinde “Nasi” olarak atanarak resmi bir göreve gelmesi ile neticelenen Fısıh kurbanı ile ilgili tartışmanın hukuki bir ihtilaf olmanın yanında sosyolojik bazı şartlardan kaynaklanmış olabileceğini görüyoruz.

Tannaitik kaynaklarda bizzat Hillel’e izafe edilen birkaç halaha ve iki adet rabbâni ferman/fetva – *Takkanot* – vardır. Bu fetvalar, sivil hukuk ve ekonomik mevzular ile ilgili Hillel’in temel görüşlerini yansıtmaktadır. Birincisi değişen sosyal ve ekonomik şartlar itibarıyla Tanah yasalarını icra etmenin zorlaşması sebebiyle, Şabat yılında tüm borcun ortadan kalkmasına neden olan ve bu yönüyle kredi ve borca dayalı ekonomik sistemi tehlikeye atan hükmü yeniden ele alarak Şabat yılında tüm borcun ortadan kalkmasını engelleyen “*prosbul*” idi. İkinci fetva/ferman surlarla çevrili bir kentte bulunan evlerin satışı ile ilgili idi. Tora’ya göre satıcı satıştan sonra bir yıl içinde isterse evi geri alabiliyordu.³⁷ Hillel zamanında evi kalıcı olarak almak isteyen müşteriler evi aldıktan hemen sonra satan kişinin evini geri alabileceği son güne kadar ortadan kayboluyorlar ve böylece satıcı istese de evi geri alamıyordu. Hillel’in fetvası satıcıya satış gelirini mabet hazinesine depozito olarak koymayı ve böylece daha sonra istenilirse evini geri alabilmeyi sağlıyordu. Bu görüşler Hillel’in değişen şartlara göre Tanah’ın yeniden yorumlanmasına yönelik yaklaşımı sayesinde güncel olarak ortaya çıkan bazı sorunların çözümü sağlanmıştır.³⁸

Geleneksel Yahudi görüşüne göre 40 yıl kadar “Nasi” olarak cemaat yönetimi görevinde kalmış olan Hillel’in şahsiyeti sonraki nesiller için model haline gelmiştir. Tora çalışmasıyla ve hukuki hüküm verme metotları ile ilgili olarak kendi devrinde ortaya koyduğu değişiklikler sebebiyle Hillel, Bâbil’den gelerek Tora’yı yeniden oluşturan Ezra ile karşılaştırılmış³⁹ ve talebeleri tarafından kendisine çok fazla övgüler yöneltilmiştir.⁴⁰ Hillel halahaların tespiti ve Yahudi hukukunun gelişimine çok büyük katkıda bulunmuş, takipçileri yoluyla görüşleri Yahudi cemaatini birkaç asır yönetmiş, kendisine izafe edilen yedi yorum kuralı ile Tanah yorumunun

³⁶ Goldin, s.269-270.

³⁷ Levililer 25/29: “Surlu bir kentte evini satan adamın evi sattıktan tam bir yıl sonrasına kadar onu geri alma hakkı olacaktır.”

³⁸ Wald, “Hillel”, s.109. Konu ile ilgili olarak ayrıca bakınız: Bacher, “Hillel”, s.397; Miller, s. 3981; Buxbaum, s.52-54; Rabbâni literatürde Hillel ile ilgili yer alan tüm rivayetler -halahik görüş, fetva vs.- ve bunların yorumlarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Neusner, *The Rabbinic Traditions About The Pharisees Before 70*, s. 212-302.

³⁹ *Babil Talmudu*, Sukka 20a.

⁴⁰ Wald, s.109. Ayrıca bakınız: Bacher, “Hillel”, s.397; Zeitlin, “Hillel and the Hermeneutic Rules”, s.173.

sistematik bir yapı kazanmasında ilk adım ve köşe taşı olmuş;⁴¹ daha sonra geliştirilen ve R. Yişmael'e izafe edilen on üç yorum kuralına da kaynaklık teşkil etmiştir.⁴²

b- Şammaı'ın Hayatı:

Rabbâni gelenekte Şammaı'ın hayatı ile ilgili fazla bilgi bulunmamaktadır. Muasırı ve rakibi olan Hillel'in ve talebelerinin görüşlerinin Rabbâni Yahudilik içerisinde uzunca bir zaman daha hâkim ve makbul olması bu durumun sebeplerinden birisi olabilir. Ayrıca dini uygulamalarla ilgili yaklaşım olarak katı bir tutum takip etmesi sebebiyle dini görüşlerinin toplumda çok kabul görmemesi de bir başka neden olarak zikredilebilir.

Şammaı'ın yaklaşık olarak M.Ö. 50 – M.S. 30 yılları arasında yaşadığı ifade edilmektedir. Sanhedrin'in liderlerinden, Zugot döneminden bir kişi olup Hillel'in çağdaşıdır ve Menahem emekli olunca onun yerine "Av Bet Din/Dini Mahkeme Başkanı"⁴³ olarak atanmıştır.⁴⁴ Filistinli olduğu kesin olarak bilinmektedir. Cemaat içerisinde "Av Bet Din" görevine gelmesinden önceki hayatı ile ilgili bilinen tek şey meslek olarak bir inşaatçı olduğudur. Şammaı, kendisinden sonra "Bet Şammaı" diye isimlendirilen büyük bir ekolün kurucusudur. Bu ekol genellikle çağdaşı "Bet Hillel Ekolü"nün dini hüküm ve uygulamalarla ilgili ılımlı görüşlerine kıyasla daha katı bir tutuma sahiptir. Dini hukuk ile ilgili hususlarda (halaha) çoğunlukla sıkı/katı bir çizgi benimsemiş olan bu ekole ait halahaların yaklaşık üçte ikisinde Hillel Ekolüne nispetle katı, diğerlerinde ise rakip ekole göre daha yumuşak bir çizgi izlenmiştir.⁴⁵ Şammaı genel katı tutumunun aksine, manevi temizlik ile ilgili halahalarda; Şabat öncesi başlatılacak savaş ve kuşatma ile Şabat öncesinde çıkılacak birkaç günlük deniz yolculuğu hususunda ve Şabat Yılında bir yerin ekilmesi ile ilgili verdiği hükümlerde Hillel'e nispeten daha ılımlı bir yol izlemiştir.⁴⁶

⁴¹ Hillel'in bu yorum kurallarının anlamı ve örnekleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Faruk Araz, "Rabbani Yahudiliğin İlk Yorum Prensipleri: Hillel'in Yedi Yorum Kuralı", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, c.V, sayı 2, 2016, s.321-337.

⁴² R. Yişmael'e izafe edilen 13 Yorum Kuralı, bu kuralların Hillel'in 7 Yorum Kuralı ile mukayesesi hususunda ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Faruk Araz, "Rabbani Gelenekte Rabbi Yişmael'in Tevrat Tefsiri İçin Oluşturduğu On üç Yorum Kuralı", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.LI, Aralık 2016, s. 115-134.

⁴³ Av Bet Din: II. Mabet Döneminde Yahudi Cemaat Mahkemesinin başkanına veya Yüksek Mahkeme'nin başkan yardımcısına verilen unvandır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Editorial Staff, "Av Bet Din", *EJ*, c. II, s. 716-717.

⁴⁴ Buxbaum, s.49-50.

⁴⁵ Moshe David Herr, "Shammai", *EJ*, c.XVIII, s.394; Ayrıca bk. Jacob Z.L. Lauterbach, "Shammai", *JE*, c.XI, s.230.

⁴⁶ Herr, s.394; Rabbâni literatürde Şammaı ile ilgili yer alan tüm rivayetler -halahik görüş, fetva vs.- ve bunların yorumlarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Neusner, *The Rabbinic Traditions About The Pharisees Before 70*, s. 303-340.

Şammaı'nın en önemli fetvalarından birisi, öldürme emri verilmesi (azmettirme) konusundadır. O, diğer rabbilerin görüşlerinin aksine, bir kişiyi öldürmek için kiralık katil tutan (azmettiren) kişinin bizzat sorumlu olduğunu düşünmektedir. Bu hüküm Herod'un yaptığı katliamlar neticesinde yargılanması gerektiği hususundaki baskılar neticesinde Sanhedrin'in önüne gelmesi ve yargılanması teşebbüsü gibi son derece önemli bir tartışmaya matuftur. Ancak Sanhedrin'in onu yargılamaya cesaret edemeyip beraat ettirilmesini müteakip Herod, Pollion ve Sameas hariç kendisini yargılayan diğer tüm hâkimleri idam ettirmiştir. Bu iki kişinin Şemayya ve Avtalyon olduğunu düşünen ilim adamları (Frankl, Dérenbourg, Schürer, Graetz, Dubnow gibi) vardır. Ancak J. Lehmann bu görüşe karşı pek çok delil getirerek Pollion'un Hillel, Sameas'ın ise Şammaı olduğunu ileri sürer. Lehmann bunun için Levililer 19/32'de geçen "Ak saçlı insanların önünde ayağa kalkacaksın..." ifadesinin Grekçe tercümesinden hareketle Grekçe isim olan "Pollion"un İbranice'deki "Yaşlı" anlamına gelen ve Hillel'in lakabı olan "ha-Zaken" kelimesini karşıladığını söyler.⁴⁷

Bu teoriyi destekleyecek başka kanıtlar da zikredilmektedir. Talmud'a göre bir kişi başka birisine '*git falancayı öldür*' dese gönderen değil katil suçludur.⁴⁸ Fakat Şammaı, Peygamber Haggay'ın ifadeleri ışığında, tıpkı Davud ve Uriya hikâyesindeki gibi gönderenin de suçlu olduğunu söyler.⁴⁹ Ayrıca II. Samuel 12/9'da Nebi Natan'ın Davud'a; "*Sen onu Ammonluların kılıçlarıyla öldürdün.*" ifadesini de delil olarak sunar. Bu delillere dayanarak Talmuddaki görüşe karşı çıkan ve emri verenin de suçlu olduğunu söyleyen tek kişinin Şammaı olduğu ve onun Josephus'un zikrettiği Sameas, Pollion'un ise Hillel olduğu iddia edilmiştir.⁵⁰

Şammaı'nın halahalarının çoğunun Tanah metninin literal anlamına dayandığı görülmektedir. Çoğu Levililerin manevi temizliği ile ilgili yasalar olmak üzere halahalarında tutarlı bir çizgi gözlemlemek zordur. Şammaı'nın rabbâni kaynaklarda genellikle eleştirilmesi, çabuk sinirlendiği ile ilgili önemli bir şöhretinin olmasına rağmen "*Tora çalışmalarını belli bir düzene/sisteme göre yap, az konuş çok iş yap, tüm insanlara dostça bir teveccüh göster.*" ifadeleri ona izafe edilmiştir.⁵¹

2- Hillel ve Şammaı Ekollerinin Genel Özellikleri

a- Ekollerin İsimlendirilmeleri ve Önemleri:

⁴⁷ Kaminka, s.113. Konu ile ilgili rabbani geleneğe yer alan rivayetler ve buna bağlı yürütülen tartışmalar ve tüm görüşlerle ilgili değerlendirmeler için bkz. Solomon Zeitlin, "Sameias and Pollion", *Journal of Jewish Lore and Philosophy*, Vol.1, No.1 (January, 1919), s.61-67.

⁴⁸ *Babil Talmudu*, Kiduşin 43a.

⁴⁹ Bu hikâyede Davud Uriya'yı savaşın en şiddetli bölgesine göndermiştir. 2. Samuel Kitabı 12. Bab'da konu ayrıntılı olarak anlatılmaktadır.

⁵⁰ Kaminka, s.114.

⁵¹ Herr, s.394; Ayrıca bk. Lauterbach, "Shammai", s.230.

Kaynaklarda iki ekolün isimleri “Bet Hillel ve Bet Şamma’y” şeklinde kullanılmaktadır. ‘Bayit/ בית’ kelimesi Kitab-ı Mukaddes ve Talmud İbranicesinde farklı pek çok anlamının yanında ayrıca ‘aile ve hanedan, devir’ anlamında da kullanılmıştır.⁵² Kumran literatüründe ise kelime ‘Ferisîler, Sadukîler, Essenîler, Yahuda Evi/Ekolü, Kutsal Ev/Ekol, Hakikat Evi gibi bir cemaat ya da ana ekole muhalif ayrılıkçı gruplar için kullanılmıştır.⁵³ Konumuzla ilgili kullanımda ise kelime, birlikte kullanıldığı isme izafe edilen ekolü ifade etmektedir.

Hillel ve Şamma'y *Mişna*'da “dünyanın babaları/avot ha-olam: אבות מהעול” olarak isimlendirilerek her ikisine de saygı gösterilmektedir.⁵⁴ Ayrıca *Tosefta*'da rabbiler Yavne bağlarında toplandıklarında, yakın bir gelecekte insanların Tora'nın bir hükmünü veya soferim'in⁵⁵ bir kararını araştırdıklarında bunu bulamayacakları bir devrin geleceğini⁵⁶ söyleyerek ‘Haydi Hillel ve Şamma'y'dan başlayalım’ diyerek çalışmaya başladıkları ifade edilmiştir.⁵⁷ Kısaca ifade etmek gerekirse Hillel ve Şamma'y Ekollerine ait derlenen bu ilk halahik rivayetler Tannaitik literatürün en erken ve en temel tabakasını oluşturmaktadır. Bu rivayetlerin bir kısmı bizzat bu ekollere ait, bir kısmı da bu ekollerin üzerinde tartışmalar yaptıkları anonim rivayetlerden müteşekkildir.⁵⁸

b- Liderlerin Karakterlerinin Ekollerine Yansıması:

Her iki ekolün genel özelliklerinin esasen kurucularının karakterleri ile paralellik arz ettiği ifade edilebilir. Rabbâni kaynaklarda Hillel ile ilgili olarak sakin, barışçıl, sabırlı, zaman ve şartlara kendini uyarlayan bir kişi olduğu; Şamma'y'ın ise daha sert mizaçlı, tahammülsüz, Tora konusunda dış etkileri pek dikkate almayan yapıda birisi olduğu anlatılmaktadır. Geleneksel Yahudi anlayışında Hillel Ekolünün Şamma'y Ekolüne nispeten Tora uygulamaları (halaha) ile ilgili konularda daha ılımlı bir yaklaşım sergilediği kabul edilse de, iki ekol arasındaki görüş ayrılıkları ve çatışmalar

⁵² Kelimenin Kitab-ı Mukaddes'te kullanıldığı tüm anlamlar için bkz. Francis Brown, S.R. Driver, C.A. Briggs, *Hebrew and English Lexicon of The Old Testament*, (New York: The Riverside Press, 1906), s. 108-110.

⁵³ Haim Shapira, “The Schools Hillel and Shammai”, *The Jewish Law Annual*, Vol. XVII, s.164.

⁵⁴ *Mişna*, Eduyot 1:4.

⁵⁵ Soferim: II. Mabet Döneminde Tora'nın yazımı başta olmak üzere açıklanması gibi bazı görevler ifa eden özel bir ilim adamı sınıfına verilen isimdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yitzhak Dov Gilat, “Soferim”, *Ej*, c.XVIII, s.743-744. Soferim'in ilmi faaliyetleri için ayrıca bkz. Araz, *Yahudilikte Midraşik Literatürün Tarihsel Gelişimi*, s. 90-99.

⁵⁶ Yakın geçmişte yaşanan bir dizi isyan, savaşlar ve neticede II.Mabet'in yıkılması ile sonuçlanan olaylara bağlı olarak Yahudi toplumunun her yönden zayıflamasının ortaya çıkardığı olumsuz hava içerisinde şifahi geleneğin kaybolması tehlikesi anlatılmaya çalışılmaktadır.

⁵⁷ Shapira, s.159 (1 nolu dipnot).

⁵⁸ Shapira, s.159.

hukuki alana ilaveten (halaha) Midraş ve Hagada gibi geleneğin diğer dallarında kendini göstermektedir.⁵⁹

Rabbâni kaynaklarda Hillel ve Şamma'yın karakterleri ile ilgili rivayetlerin birkaç tanesini ekollerinin genel özelliklerini de yansıttığına örnek olarak verebiliriz: Bir paganın Şamma'ya gelerek "Ben tek ayağım üzerinde duruyorken bana tüm Tora'yı (Yahudiliğin özünü) öğret." demesi üzerine Şamma bu adamı kovarken Hillel, "Yahudiliğin özü, sana yapılmasını istemediğin bir şeyi başkasına yapma. Geri kalan her şey yorumdan ibarettir. Şimdi git ve bunu uygula. Bu tüm Yasa'yı oluşturur." der. Bu cümlelerle Hillel, aslında Tora'da yer alan Yahudi ahlakının temel prensiplerini açıklar.⁶⁰ Bu rivayet iki ekolün Tora öğretimine yaklaşımları ve dini bilgiye ulaşılabilirlik açısından da önemlidir. Şamma Ekolü Tora'nın sadece Yahudilere ve onların arasından da lâıyk olanlara öğretilmesi gerektiğini düşünüyorken Hillel Ekolü Yahudi olsun olmasın öğrenmek isteyen herkese Tora öğretilebileceği kanaatindedir.⁶¹

Bir başka rivayette ise yabancı birisinin Şamma'ya Yahudilikte kaç tane Tora olduğunu sorması üzerine Şamma 'Yazılı ve Sözlü Tora var' der. Yabancı'nın 'Yazılı olanı kabul ediyorum ama sözlü olanı kabul etmiyorum' demesi üzerine Şamma kızarak ayrılır. Aynı kişi soruyu Hillel'e yönelttiğinde Hillel farklı bir metot izleyerek ona alfabeyi öğretmeye başlar. Yabancı kişi harfleri öğrendiğinde Hillel ondan öğrendiği harfleri tekrarlamasını ister. Adam 'Bu alef' deyince Hillel 'Hayır değil' der. Adam 'Şu harf bet' dediğinde Hillel yine 'Hayır, değil' der. Adam kızgın ve şaşkın bir şekilde 'Fakat sen bana bunun alef, şunun bet, şunun gimel olduğunu öğrettin' dediğinde Hillel: 'Harflerin ne oldukları ile ilgili bile benim söylediklerimi dikkate alıyorsun. İşte bu yüzden Yazılı Tora'nın anlamı için şifahi rivayetlere muhtacız.' diyerek Şifahi Tora'nın gereğini açıklar.⁶² Bu rivayetten Hillel'in Şamma'yın aksine sabırlı bir kişi olduğu ve herkesi muhatap alarak eğitmeye çalıştığını anlıyoruz.

Şamma Ekolü Hillel'i, Tanah'tan çıkardığı yeni kuralları benimsediği için geleneğin dışına çıkarak modern olmakla eleştiriyordu. Şamma daha muhafazakâr, yurtsever, gelenekçi, yabancı etkilere karşı çıkan ve paganlar arasındaki din değiştirmeye karşı olarak biliniyordu.⁶³ Bir başka ifadeyle

⁵⁹ Bacher, "Hillel", s.400; Ayrıca bk. Strack-Stemberger, *Introduction to the Talmud and Midrash*, s.71; Wilhelm Bacher, "Academies in Palestine", *JE*, c.I, s.147; Glatzer, s.56-57.

⁶⁰ Levililer 19/18: "Öç almayacaksın. Halkından kimseye kin beslemeyeceksin. Komşunu kendin gibi seveceksin. RAB benim."

⁶¹ Goldin, s.273; Ayrıca bk. Glatzer, s.74-75; Bacher, "Hillel", s.398; Hillel'in öğretisinin temelinde soya dayalı birliktelikten daha ziyade duygu, gönül birlikteliği ile ilgili anlatımlar için bkz. Buxbaum, s.69, 73-74.

⁶² Goldin, s.274.

⁶³ Man Ki Chan, *A Comparative Study Of Jewish Commentaries And Patristic Literature On The Book Of Ruth*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Pretoria, 2010, s.121; Ayrıca bk. S. Mendelsohn, "Bet Hillel and Bet Shammai", *JE*, c.III, s.115; Chana Safrai, "Bet Hillel and Bet

Şammay Ekolü yorumlarında daha ulusalcı bir çizgi takip ediyorken Hillel Ekolü evrenselci bir yaklaşıma sahipti.⁶⁴

c- İki Ekolün İhtilaflarının Talmudlarda Hükümlere Yansıması:

Rabbani gelenekte iki ekol arasında geçtiği rivayet edilen tartışmaların bir kısmı tamamen tesadüfen gelişen durumlar neticesinde ortaya çıkarken bir kısmı da planlı programlı bir araya gelmelerin neticesinde cereyan etmiştir. Talmud kaynaklarında bir hükme varılan bu toplantıların yeri ve şartları ile ilgili, çok az istisna dışında pek referans yoktur.⁶⁵

Talmud'da bizzat Hillel ve Şammay arasında cereyan eden üç (bazı kaynaklara göre beş) tartışma zikredilmektedir.⁶⁶ Ancak iki ekolün arasında Talmud'larda halahik mevzularla ilgili 316 tane ihtilaf yer almaktadır. Bunlarla ilgili nihai hükümlerin yalnızca 55 tanesinde Şammay Ekolünün görüşleri doğrultusunda karar verilmiş olup 261'inde ise Hillel Ekolünün görüşleri tercih edilmiştir. İki ekolün zikredilen ihtilaflardaki tercih edilen görüşlerinin birbirine oranı yaklaşık olarak 1/6'dır. Talmud'un yanında rabbâni literatürün en önemli eserlerinden birisi olan *Mişna*'da da iki ekol arasındaki ihtilaflar "*Bunlar Şammay Ekolünün daha yumuşak görüşleridir. Bunlar Hillel Ekolünün nispeten katı görüşleridir.*" şeklindeki ifadelerle aktarılmıştır.⁶⁷

Rabbâni gelenek içerisinde Şammay Ekolünün görüşleri özellikle evlilik hukuku ve boşanmaya müteallik konularda kadınlar açısından daha kolaylaştırıcı mahiyette ve kadınlarla erkeklere eşit bir bakış açısını yansıttığından tercih edilmiştir. Uzak ve ıssız bir yerden gelerek eşinin öldüğü ya da kaybolduğunu söyleyen kadının dul kabul edilerek yeniden evlenmesine izin verilmesi, başka şahidin olmadığı durumda kadının şahitliğinin kabul edilmesi, dul kadının nikâha bağlı ekonomik haklarını talep edip edemeyeceği konusundaki ihtilaf ile babası vefat etmiş olan yaşlı küçük kız çocuğunun bu nikâhı reddetme hakkını nasıl kullanacağı konuları bu konuya örnek olarak zikredilebilir.⁶⁸

d- İki Ekolün İhtilaflarının Sosyal Boyutu:

İki ekol arasındaki ihtilaflar halaha ile ilgili tüm hususlarda görüldüğü gibi hağadik konularda da bulunabiliyordu. Daha önce değindiğimiz gibi,

Shammai.", *Jewish Women: A Comprehensive Historical Encyclopedia*, <http://jwa.org/encyclopedia/article/bet-hillel-and-bet-shammai>, (Erişim Tarihi: 15.11.2016).

⁶⁴ Buxbaum, s.130-131, 272.

⁶⁵ Shapira, s.168-169, 172.

⁶⁶ Mendelsohn, s.115.

⁶⁷ Mendelsohn, s.115.

⁶⁸ Chana Safrai; İki ekol arasındaki farklı konularla ilgili görüş ayrılıkları hakkında bilgi almak için bk. http://en.wikipedia.org/wiki/House_of_Shammai, (Erişim Tarihi: 15.11.2016).

kaynaklarda çeşitli konularda iki ekolün görüşleri arasındaki üç yüzden fazla ihtilaf zikredilse de bu kaynaklarda Hillel ve Şamma Ekollerinin tarihleri ya da organizasyon yapıları ile ilgili kayda değer bilgiler yer almamaktadır. Ayrıca kaynaklarda bu ekollerin müritlerine yönelik kişisel kayıtlar ya da bunların sayıları ile ilgili kesin bilgiler de pek bulunmamaktadır. *Bâbil Talmudu* Hillel'in müritlerinin sayısını seksen olarak verir; *Kudüs Talmudu* sayılarının çok olduğunu belirtmekle beraber bir sayı vermez. İki Talmud da Yonatan ben Uzziel ve Yohanan ben Zakkay'ı ismen zikretmektedir. Şamma Ekolü müridi olarak Talmud'larda sadece "Baba ben Buta, Kefar'lı Dositay Zadok" isimli rabbiler zikredilir.⁶⁹

Hillel ve Şamma Ekolleri arasındaki ihtilafın önemli ölçüde sosyo politik bir arka plana dayandığı düşünülmektedir. Graetz, Weiss, Epstein gibi araştırmacılara göre Şamma ekolü sert yaklaşımları ile tanınan Zealotlarla, Hillel ekolü ise daha ılıman ve barış yanlısı çevrelerle bağlantılıdır. Ginzberg ve Finkelstein gibi araştırmacılar ise bu ekollerin belli sosyal tabakaları işaret ettiğini, Şamma ekolünün zengin ve soylulardan oluşan üst tabakadan kişilerden, Hillel ekolünün ise alt tabakadan kişilerden oluştuğunu ileri sürmektedirler. Teolojik alanda Şamma'nın görüşleri daha teosantrik⁷⁰ iken Hillel'in görüşleri daha antroposentriktir.⁷¹ Yahudi olmayanlar ile ilişkiler alanında Şamma din değiştirmeyi kabul etmeye karşı daha reaksiyonerdir. Hillel'in ekolünün aksine Şamma kadın haklarına daha fazla vurgu yapar. Onların kişisel konumlarını ve ekonomik bağımsızlıklarını savunur. Mahkemelerde şahitlik yapma hususunda onlara hak tanır.⁷² Bu durum aslında Şamma Ekolünün toplumda üst tabakaya ait insanlardan oluştuğuna işaret ettiği kanaati uyandırmaktadır. Ben Şalom ise farklı bir değerlendirme yaparak Şamma ekolü tarafından ortaya konulan ve öğretilen halahaların nispeten daha eski dönemlere ait olduğu ve göçebe İsrail toplumunun temel yapısına, düşüncelerine ve sosyal prensiplerine dayandığını, Hillel ekolünün halahalarının ise daha geç dönemde zengin şehir toplumu arasından ortaya çıktığını ifade eder.⁷³ Zacharias Frankel ise bu iki ekolün farklı iki ekol olarak ayrılmalarının onların farklı cemaatler oldukları anlamına gelmediğini ifade eder. Ona göre bu ekoller çeşitli görüşleri açısından ayrışsalar da aynı ana grubun içerisinde yer almışlardır. Kumran literatürü içerisindeki Mikzat Maasey Tora (4QMMT) da yer alan ve kendi cemaatlerinin Hillel ve Şamma Ekollerinin içinde yer aldığı

⁶⁹ *Babil Talmudu*, Sukka 28a; Ayrıca bkz. Mendelsohn, s.116.

⁷⁰ Teosantrik: Tanrı'nın varlığını merkeze alarak âlemi anlamlandırmaya, değerlendirmeye çalışmak.

⁷¹ Antroposentrik: İnsanın varlığını merkeze alarak âlemi anlamlandırmaya, değerlendirmeye çalışmak.

⁷² Strack-Stemberger, s.73; Ayrıca bk. Chan, s.122.

⁷³ Shapira, s.162-163.

Yahudiliğin ana akımından niçin ayrıldığı anlatan ifadeler bu görüşü desteklemektedir.⁷⁴

e- İki Ekolün Mücadelesinin Tarihi Seyri:

İki ekol arasındaki mücadele ve rekabetin tarihi seyri, inişli çıkışlı bir yapı arz etmektedir. Yaklaşık olarak M.Ö. 30 yılı civarında Hillel'in "Nasi" olarak atanması ve müteakiben Şamma'yın "Av Bet Din" olarak mahkeme başkanı görevine gelmesi sonrasında Hillel Ekolünün Yahudi cemaati içerisinde etkinliği giderek artsa da M.S. 6 yılında gelişen bir dizi olay neticesinde bölgenin Roma yöneticisi Coponius'un (M.Ö. 1.yy'ın sonları - M.S. 1.yy) vergileri artırma teşebbüsüne karşı ortaya çıkan tepkisel yaklaşımlara bağlı olarak Zealotlar ve Şamma ekolü Yahudi toplumu içinde güç kazanmaya başlamıştır. Toplumdaki radikal yaklaşımların Şamma ekolü merkezli olarak artması ve iki ekol arasındaki ilişkilerin gerilmesi neticesinde miladi 1.yüzyılın ilk yarısı içerisinde bu ekollere mensup kişiler aynı çatı altında cemaat ibadeti yapamaz hale geldiler. Şamma ekolü yeni sosyolojik şartlara da bağlı olarak Yahudi olmayanlarla her türlü alışverişi yasaklıyor ve daha içe kapanık bir yaklaşım sergiliyorken, Hillel ekolü dini ve politik görüşlerinde ılımlı yaklaşım sergiliyordu. Eleazar ben Ananias (miladi 1.yy), Sanhedrin'de bu ihtilafı çözmek için her iki ekolün müritlerini davet edip, Zealotların da yardımıyla kapıları silahlı kişilerle tutarak kimsenin çıkmasına müsaade etmeyerek rabbâni literatürde "Talihsiz Gün" olarak isimlendirilen olayın gerçekleşmesini sağladılar. O gün alınan ve Şamma ekolünün görüşlerini yansıtan kararlar "On sekiz Madde" olarak bilinmekte olup bu olayın neticesinde birçok Hillel ekolü üyesi orada katledilmiştir. Savaş zamanları ve II. Mabet'in tahribi gibi büyük olayların gerçekleştiği vakitler haricinde iki ekol arasındaki mücadeleler sürmüştür, II. Gameliel'in önderliğinde M.S. 80 yılında Sanhedrin'in yeniden oluşturulması sonrasında devam etmiştir. Ancak bu dönemde gerçekleşen büyük olaylara bağlı olarak toplumda radikal unsurlar ile katı dini ve siyasi görüşler yerini yeniden Hillel ekolünün görüşlerine bırakarak Yavne'de kurulan akademide Hillel ekolünün hâkimiyeti devam etmiştir. Bu hâkimiyet M.S. 365 yılında Hillel ha-Şeni'nin vefatına kadar sürmüştür.⁷⁵

f- İki Ekolün Eğitim Metotları:

Hillel ve Şamma Ekollerinin arasında öğrenci kabulü ve öğrencilerde aradıkları özellikler açısından belli farklılıklar vardır. Şamma ekolüne göre

⁷⁴ Shapira, s.165-166.

⁷⁵ Mendelsohn, s.115-116; İki ekol arasında gerçekleşen bu olayın Talmud'daki anlatımı ve konu ile ilgili farklı değerlendirmeler için ayrıca bk. Daniel Roth, "The Ninth of Adar: The Day Constructive Conflict Turned Destructive", <http://pcjr.pardes.org/wp-content/uploads/2012/12/The-Ninth-of-Adar-by-Daniel-Roth.pdf>, (Erişim Tarihi: 06.05.2015); Ayrıca bk. <https://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/biography/hillel.html>, (Erişim Tarihi: 02.10.2016).

yalnızca zeki, entelektüel bir yeteneği olan, alçakgönüllü, iyi bir karakter ve soyağacına sahip, iyi bir ebeveyne sahip olan zengin öğrenciler Tora eğitime tabi tutularak eğitilmelidir. Hillel ekolüne göre ise İsrail toplumu arasında çok sayıda günahkâr kişi olduğundan dolayı herkese eğitim verilmelidir. İnsanların da Tora'yı incelemeyi istemesi ve böylece dindar, terbiyeli kişiler haline gelmeye çalışmaları gerekir. Kısaca Şammay ekolü bu konuda elitist ve aristokratik bir yaklaşıma sahipken Hillel ekolü ise tüm halka yönelik daha demokratik bir duruş sergiler.⁷⁶ Özellikle Mabet'in tahribi sonrasında Şammay ekolünün görüşleri değil de 'herkesin eğitilmesi' şeklindeki liberal Hillel ekolü yaklaşımı yaygınlık kazanır. *Tesniye Sifresi'*nde bu durum 'Tora öğretimi için herkesin eşit olduğu' şeklinde ifade edilir.⁷⁷

g- İki Ekolün Görüşlerinin Makbuliyeti:

Talmud rabbileri iki ekol arasındaki bütün bu farklı yaklaşımlara ve çoğunlukla Hillel Ekolünün görüşlerine göre hüküm bina edilmesine rağmen, her iki ekolün görüşlerinin de makbul olduğunu ifade etmişlerdir. Hillel Ekolünün tercih edilme nedeni olarak *Kudüs Talmudu'*nda şöyle açıklanmıştır: Hillel Ekolünün bir konuyla ilgili kendi görüşlerini ifade etmeden önce ilk olarak Şammay Ekolünün görüşlerini zikrediyor, devamında son olarak kendi görüşlerini serdediyorlardı. Ele aldıkları hususla ilgili ayrıntılı değerlendirmelere yer veriyorlar, sordukları sorularla iki görüşü de irdeleyerek hangisinin niçin tercih edilmesi gerektiğini açıklıyorlardı.⁷⁸

*Babil Talmudu'*nda ise iki ekolün arasında bir konu ile ilgili halaha hususunda üç yıldır süren bir tartışma olduğu, her ekolün kendi görüşleri doğrultusunda hüküm verilmesi gerektiğini ifade ettiği sırada semavi bir sesin 'her iki görüşün de doğru olmakla birlikte hükmün Hillel ekolünün görüşü doğrultusunda olacağı' ifade ettiği rivayet edilmektedir.⁷⁹ Her iki görüş de ilahi onayı alırken konu ile ilgili halahanın belirlenmesinde Hillel Ekolünün görüşünün esas alınması bu ekolün meselelere yaklaşımda daha ılımlı bir tutum takınmasından dolayıdır.

16.yy'da yaşamış olan kabalistlerin en önemlilerinden birisi olan ha-Ari (1534-1572) iki ekolün görüşlerinin farklı zaman ve mekânlarda geçerli olacağı kanaatindedir. Buna göre bugünkü dünyada Hillel Ekolünün görüşleri cârî iken, Mesih'in gelmesi ile başlayacak yeni dönemde artık çoğunlukla Şammay Ekolünün görüşleri makbul olacaktır. Luria'ya göre günümüz dünyası tüm şartları itibarıyla mükemmeliyet arz etmediğinden hükümlerini ideal olana göre vermiş olan Şammay Ekolünün görüşlerinin bugüne uyması beklenmemelidir. Mesih ile birlikte Tanrı'nın emirlerinin

⁷⁶ Shapira, s. 175, 191-192; Buxbaum, s.127-128.

⁷⁷ *Sifre Deuteronomy*, Piska 48, s.104-105.

⁷⁸ *Kudüs Talmudu*, Sukka 2:8.

⁷⁹ *Babil Talmudu*, Eruvin 13b.

harfiyen yerine getirileceği ideal çağda ise, bugünkü şartlara göre hüküm vermiş olan Hillel Ekolünün görüşlerinin yerine Şamma Ekolünün görüşleri uygulanmaya başlanacaktır.⁸⁰

İki ekolün çeşitli konulardaki yaklaşımlarına ve bu ekollerle ilgili değerlendirmelere yer verdikten sonra özet olarak iki ekolün mensupları arasında sosyo-ekonomik farklılıklar olduğunu, Şamma Ekolünün toplumdaki üst tabakadan insanlardan, Hillel Ekolünün ise alt tabakadan insanlardan oluştuğunu;⁸¹ bu sosyal tabakanın etkisinin iki ekolün Tora'nın kimlere öğretileceği hususundaki yaklaşımı başta olmak üzere pek çok görüşlerini etkilediği; Hillel ve Şamma'yın karakter özelliklerinin iki ekolün halaha konusundaki yaklaşımlarına yansıdığını; bunların farklı yorum tarzları takip ederek Şamma Ekolünün Tanah'ın literal anlamına sıkı sıkıya bağlı yorumlar yaptığı, Hillel Ekolünün sadece literal yorumla sınırlı kalmayıp yoruma daha fazla yer ve önem verdiklerini;⁸² Hillel Ekolünün Tanah metinlerini ve kavramlarını anlayabilmek için daha küçük parçalara ayırarak inceleyip analiz etmeyi tercih ederken Şamma Ekolünün bunu kabul etmeyerek metinlerin bütün halinde incelenmesi gerektiği kanaatinde olduğunu söyleyebiliriz.⁸³

Sonuç:

Rabbani gelenek içerisinde "Zugot" tabakasının son halkasını oluşturduğu ifade edilen ve Yahudiliğin İkinci Mabet Döneminin son yüzyılı içerisinde ilmî faaliyetlerini icra eden Şamma ve Hillel Ekolleri hem kendi yaşadıkları devirde, hem de sonraki dönemlerde Yahudilerin Tora çalışmaları ve araştırmaları ile halaha konularında son derece etkin olmuş iki ekoldür. Bu ekoller üyelerinin ait olduğu sosyolojik arka planları, sahip oldukları ve uyguladıkları eğitim anlayışları ile günlük yaşama müteallik dini hükümlerin (halaha) belirlenmesi hususlarına önemli farklılıklara sahiptir.

Şamma Ekolü gelenekçi bir yaklaşımla halahaların belirlenmesi konusunda önceki nesillerden devraldıkları rivayetleri yegâne otorite kabul etmişlerdir. Tora çalışmalarını tüm herkesin değil, belli özelliklere sahip kişilerin yapabileceğini ifade ederek Tora eğitiminin ve dini geleneğin kapalı bir yapı içerisinde kalmasını ve nakledilmesini savunmuşlardır. Dini hükümlerle ilgili katı bir tutumla halahaların uygulanmasını istemiş, geleneğin naklettiği rivayetleri bu hususta yeterli görmüştür.

⁸⁰ <https://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/biography/hillel.html>, (Erişim Tarihi: 02.10.2016).

⁸¹ Şabat, Bayram vb. çeşitli kutlamalardaki yemek ya da sunu seremonilerinde, ekollerin bu özellikleri kolaylıkla görülebilmektedir.

⁸² Şema duası ile ilgili Tesniye 6/7'de yer alan hükmün yorumlanması bu durumu özetlemektedir.

⁸³ Miller, s.815; İki ekol arasında değişik konu başlıklarında farklı yaklaşımlar için bk. Glatzer, s.56-62.

Hillel Ekolü ise Şammai Ekolünün aksine gelenek içerisinde devraldıkları rivayetleri temel almakla birlikte akılcı bir tutum içerisinde bunların belli ilkeler doğrultusunda günün şartlarına göre yorumlanması gerektiğini ifade etmiştir. Halahaların belirlenmesi konusunda kendi görüşlerini serdetmeden önce farklı görüşleri zikredip değerlendirerek ılımlı bir yaklaşım sergilemiştir. Tora çalışmak ve araştırmanın herkese açık olması gerektiğini, istekli olmak şartıyla Tora'nın herkese öğretilebileceğini ifade etmişlerdir.

Hem akılcı ve ılımlı tutum ve davranışları hem de toplumun tüm kesimlerine açık olmaları sebebiyle Yahudi cemaat arasında Hillel Ekolü, Şammai Ekolüne göre daha fazla kabul görmüş; Yavne ile başlayan *Mişna*'nın tedvini sürecinde halahalar büyük oranda Hillel Ekolünün görüşleri doğrultusunda belirlenmiştir. Ancak her iki ekolün en azından birkaç asır boyunca Yahudi toplumu üzerinde etkinlikleri devam etmiş, daha sonra ortaya çıkan R. Yişmael ve R. Akiva ekolleri gibi dini gruplar için de öncü olmuşlardır.

Kaynakça

Araz, Ömer Faruk, *Yahudilikte Midraşik Literatürün Tarihsel Gelişimi*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2016.

Araz, Ömer Faruk, "Rabbani Yahudiliğin İlk Yorum Prensipleri: Hillel'in Yedi Yorum Kuralı", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, c. V, sayı 2, 2016, s.321-337.

Araz, Ömer Faruk, "Rabbani Gelenekte Rabbi Yişmael'in Tevrat Tefsiri İçin Oluşturduğu On üç Yorum Kuralı", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. LI, Aralık 2016, s. 115-134.

Bacher, Wilhelm, "Hillel", *The Jewish Encyclopaedia (JE)*, c. VI, s. 397-399.

Bacher, Wilhelm, "Academies in Palestine", *JE*, c. I, s.147.

Blidstein, Gerald Y. - Isaac Levitats, "Nasi", *EJ*, c. XIV, s.784-785.

Boccaccini, Gabriele, *Roots of Rabbinic Judaism*, Cambridge: William B. Eerdmans Pub. Comp., 2002.

Brown, Francis ve S.R. Driver, C.A. Briggs, *Hebrew and English Lexicon of The Old Testament*, New York: The Riverside Press, 1906.

Buxbaum, Yitzhak, *The Life and Teachings of Hillel*, New York: Rowman & Littlefield Publishers, 1992.

Chan, Man Ki, *A Comparative Study Of Jewish Commentaries And Patristic Literature On The Book Of Ruth*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Pretoria, 2010.

Dov Gilat, Yitzhak, "Soferim", *EJ*, c. XVIII, s. 743-744.

- Editorial Staff, "Av Bet Din", *EJ*, c. II, s. 716-717.
- Flusser, David, *Judaism of the Second Temple Period*, Jerusalem: The Hebrew University Magnes Press, 2009, c. I-II.
- Glatzer, Nahum N., *Hillel the Elder: The Emergence of Classical Judaism*, New York: Schocken Books, 1956.
- Goldin, Judah, "Hillel the Elder", *The Journal of Religion*, vol.26, no.4 (Oct., 1946), s. 263-277.
- Guttman, Alexander, *Rabbinic Judaism in the Making*, Detroit: Wayne State Univ. Press, 1970.
- Herr, Moshe David, "Shammai", *EJ*, c. XVIII, s. 394.
- http://en.wikipedia.org/wiki/House_of_Shammai, (Erişim Tarihi: 15.11.2016).
- <https://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/biography/hillel.html>, (Erişim Tarihi: 02.10.2016).
- Kaminka, Armand, "Hillel's Life and Work", *The Jewish Quarterly Review (JQR)*, New Series, v.30, no.2 (Oct., 1939), s. 107-122.
- Krauss, Samuel, *Babylonia*, *JE*, c. II, s. 401-415.
- Lauterbach, Jacob Zallel, "Zugot", *JE*, c. XII, s. 698.
- Lauterbach, Jacob Zallel, *Midrash and Mishnah: A Study in the Early History of the Halahah*, New York: The Bloch Publishing Company, 1916.
- Lauterbach, Jacob Zallel, "Shammai", *JE*, c. XI, s.230.
- Lauterbach, Jacob Zallel, "Tannaim and Amoraim", *JE*, c. XII, s. 49.
- Mendelsohn, S., "Bet Hillel and Bet Shammai", *JE*, c. III, s. 115-116.
- Midrash Rabbah*, (ed. H. Friedman, Maurice Simon), London: Soncino Press, 1939, c. I-X.
- Miller, Stuart S., "Beit Hillel and Beit Shammai", *Encyclopaedia of Religion (ER)*, c.VI, s. 3981.
- Mişna*, www.mechon-mamre.org.
- Moore, George Foot, *Judaism in the First Centuries of the Christian Era The Age of the Tannaim*, USA: Harvard Un. Press, 1927.
- Neusner, Jacob, *The Rabbinic Traditions About The Pharisees Before 70*, Leiden: Brill, 1971, c. I-III.
- Neusner, Jacob, "The History of Earlier Rabbinic Judaism: Some New Approaches", *History of Religions*, 16:3 (1977: Feb), s. 216-236.
- Neusner, Jacob, *Understanding Rabbinic Judaism*, New York: Ktav Publishing House, 1974.

- Neusner, Jacob, *Social Teaching of Rabbinic Judaism*, Leiden: Brill, 2001, c. I-II.
- Neusner, Jacob, *The Four Stages of Rabbinic Judaism*, London and New York: Routledge, 2002.
- Newman, Jacob, *Halakik Sources: From the Beginning to the Ninth Century*, Leiden: E.J. Brill, 1969.
- Roth, Daniel, "The Ninth of Adar: The Day Constructive Conflict Turned Destructive", <http://pcjr.pardes.org/wp-content/uploads/2012/12/The-Ninth-of-Adar-by-Daniel-Roth.pdf>, (Erişim Tarihi: 06.05.2015).
- Safrai, Chana, "Bet Hillel and Bet Shammai.", *Jewish Women: A Comprehensive Historical Encyclopedia*, <http://jwa.org/encyclopedia/article/bet-hillel-and-bet-shammai>, (Erişim Tarihi: 15.11.2016).
- Schiffmann, Lawrence H., *From Text to Tradition: A History of Second Temple and Rabbinic Judaism*, New Jersey: Ktav Publishing House Inc., 1991.
- Schiffmann, Lawrence H., *Understanding Second Temple and Rabbinic Judaism*, New Jersey: Ktav Publishing House, 2003.
- Shapira, Haim, "The Schools Hillel and Shammai", *The Jewish Law Annual*, Vol. XVII, s. 159-208.
- Sifre A Tannaitic Commentary on the Book of Deuteronomy*, terc. Reuven Hammer, New York: Yale Un. Press, 1986.
- Sperber, Daniel, "Tannaim" *Encyclopaedia Judaica (EJ)*, c.XIX, s. 505.
- Strack, H.L. ve G. Stemberger, *Introduction to the Talmud and Midrash*, terc. Marcus Bockmuehl, Edinburg: T & T Clark, 1991.
- Talmud Babylonian*, (ed. Isidore Epstein), London: The Soncino Press, 1978.
- The Jerusalem Talmud: a translation and commentary*, (ed. Jacob Neusner), Hendrickson Publishers, 2008.
- Tosefta*, www.mechon-mamre.org.
- Ulmer, Rivka, *Egyptian Cultural Icons in Midrash*, Berlin: Walter de Gruyter, 2009.
- Urbach, Ephraim E., *The Sages Their Concepts and Beliefs*, Jerusalem: Magnes Press, 1975, c. I-II.
- Wald, Stephen G., "Hillel", *Encyclopaedia Judaica (EJ) (Encyclopaedia Hebraica'dan)*, c.IX, s. 108-110.
- Zeitlin, Solomon, "Hillel and the Hermeneutic Rules", *JQR*, New Series, Vol.54, No.2 (Oct., 1963), s. 161-173.
- Zeitlin, Solomon, "Sameias and Pollion", *Journal of Jewish Lore and Philosophy*, Vol.1, No.1 (January 1919), s. 61-67.

